

Martha's labyrinth

Marc Verschooris

Martha's labyrint

Een uitzonderlijke
vrouwengeschiedenis

1938-1944

Sterck & De Vreese

© 2022 Marc Verschooris | uitgeverij Sterck & de Vreese

Omslagontwerp Barbara Jonkers

Boekverzorging Elgraphic

ISBN 978 90 5615 915 3

NUR 680 | 689

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Sterck & de Vreese, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland –info@sterckendevreese.nl.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van de in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Sterck & de Vreese.

Sterck & de Vreese is onderdeel van

20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.sterckendevreese.nl

Although it is only too easy for a writer to be local without being universal, I doubt whether a poet or novelist can be universal without being local too.

T.S. Eliot

Inhoud

Woord vooraf.....	11
In het herbarium van onze herinnering.....	13

DEEL 1: WENEN TUSSEN LICHT EN DONKER

Het gif in de bloedsomloop van de tijd	19
Het bloed op de Ringstrasse.....	19
Der Weg ins Freie en het antisemitisme	20
De Wiener Kreis en het Bauhaus Weimar.....	22
Waar het fascisme leeft moeten wetenschap en cultuur sterven.....	25
De Geiringers in een progressieve Joodse cultuur.....	25
Het fytoplankton in het zoetwater van het Lunzmeer.....	27
De handen samengebonden, het gezicht vol bloed	31
Hulde aan de vrouw, geboren uit de lotusbloem.....	33
Het licht uit het Vivarium	36
Martha's Exilgeschichte: leben in einem wilden Wirbel.....	42
Martha ne prend le pain de personne	42
Um wieder in einem freien Land zu leben.....	47
De rode pers: journalists-in-exile.....	49
Een stap achteruit in de wetenschap, een stap vooruit in de liefde.....	53

DEEL 2: GENT IN HET INTERBELLUM

Yvonne Fontaine, een Gentse paradijsvogel	59
De militair en de eed van Hippocrates.....	59
De grote rebellie tegen autoriteit	67
Les années orageuses	70
De wegen der berekende vrijheid	72
Le Foyer de Gand ou l'art d'aimer	80
Martha en Yvonne en de overlevingsstrategie.....	86

Liefde in tijden van angst	86
Een prikkelende vriendschap in een moeizaam huwelijk.....	88
Yvonne meet de temperatuur van het Pand	91
Martha's weg loopt niet over gebaande paden	94
Het sluipend gif dat Gent nadert	94
De Joodse aanwezigheid bij de biologen	95
Martha en het rusteloze spoor van migratie	97
Ver weg van moeders afkeuring	99
Karl Spitzer und die Ballade vom Papagei	104
De wondere zomer van 1939 in Louette.....	109
Louette et cette guirlande de blouses bleues	109
Home is where my mother is	115
Een laatste Fancy Fair.....	119

DEEL 3: EINE INSEL IM MEER, SO STARK IN MEINEN TRÄUMEN

Geen zee te hoog, geen horizon te ver	127
Het schip der onvoorspelbaarheid.....	127
De vele lessen van de zee	130
Over boten en gesprekken met diepgang.....	132
Naar het toverland Ophir	135
Ne Pestis Intret Vigila.....	138
Schon froh an Ort und Stelle zu sein.....	139
De zoete zee en de veelkleurigheid van de sarong.....	141
De onverwachte getijstroom in Martha's gemoed.....	146
Der sterbende Mensch.....	146
Shelter from the storm	149
De Italiaanse stranden in La Superba	153
De Riviera Express, een balsem voor de tristesse tropique	155
La France de fortune aisée	157
Loiseau bleu en het halfzacht genot van de Engelenbaai.....	161

DEEL 4: DIE ENE WEG UIT EEN ROODBLAUW LABYRINT

Gent, eindhalte op een geaccidenteerd parcours.....	171
De reiskoffer die de sporen van onvrede draagt	171
De versnipperde belangen op de Sint-Joriskaai.....	173
De Gentse oorlog in een feminiene hemel.....	176
Martha's geschraagd opstaan en solitair neergaan	180
London is calling: es wird ein morgen kommen!.....	180

Martha, onzeker en gedesoriënteerd.....	182
Yvonne en de zomer van 1942: manmoedig volhouden.....	186
La Flor de la Isabela.....	189
Hoe de Gentse straten daveren.....	190
Tegen de muur en voor de afgrond.....	192
Duizend doden sterven.....	194

DEEL 5: WOLVEN LEVEN NIET ALLEEN IN HET WOUD

Een uitgesproken zwart en wit.....	203
Collaboreren zit in de genen.....	203
Bij geregistreerde en betekende vonnissen.....	205
De professor geeft altijd het goede voorbeeld.....	206
Ihre Stimme hängt Ihr noch im Ohr.....	208
Yvonne vlucht in de boeken.....	210
Vechten: zwart tegen wit.....	211
Vluchten ondanks onvoldane taken.....	214
Een herfst van vluchten, straffen en gestraft worden.....	215
De roep om gerechtigheid.....	215
Het 'concentratiekamp' Lokeren: puis rattraper le temps perdu.....	219
De nieuwe oorlog die moet losbarsten.....	226
Elk zijn straf of vlucht.....	229
Les chiens aboient, la caravane passe.....	234
De Gentse universiteit moet worden gezuiverd.....	236
De religieuze zielszorg: biechten bij de dominee.....	238
En combattant son prochain on combat Dieu.....	240
De wraak om de vele verloren jaren.....	243
De steven wenden: nieuwe jaren die respectabel ogen.....	246
Simone kruipt door het oog van de naald.....	246
Ziek zijn in een mannelijk soldatenuiform.....	247
Het kind dat op eigen benen staat.....	249
Van meesters in verhulling, een kind ter wille.....	251

DEEL 6: FLUCHTSCHICKSALE ZWISCHEN WIEN UND GENT

De Weense Joden in Gent.....	261
Es sind dort ein paar nette Wiener.....	261
Overleven als een basisrecht: Handovsky en de Belgometal.....	262
De familie Handovsky.....	263
Het zuurstofrijk water.....	266

Martha, de herinnering blijft	266
Geiringer-sporen in België	270

DEEL 7: IN DE LANGE SCHADUW VAN DE OORLOG

Niet gelijk zijn, wel gelijkwaardig: un rêve éveillé	275
In the woman's hour	275
Weg van het patriarchale stelsel: de vrouw van de rekening	277
Een flamboyant pamflet	280
Broken hearts and dirty windows	282
L'Heureuse Fontaine	284
Nous toutes solidaires et guerrières	285
Leben am seidenen Faden	286
Leven met veel haperende geheugens	288
Een diachronische analyse	288
Hoe zwart maar beter niet te donker wordt	289
Op de schipbreuk van beschavingen	291
 Het lied van de gevallen engelen	 295
 Epiloog	 301
 Aanvullende notities	 305
Comments On The Dedication Of My String Quartet	307
Martha's publicaties 1931-1938	309
De voorzitters en de secretarissen van de Socialistische Arbeiders Internationale (SAI)	311
Bibliografie	311
Archieven	318
Privé-archieven	326
Fotoverantwoording	327
Personenregister	328
Afkortingen	332
Dankwoord	334

Woord vooraf

Martha's Labyrint' is het eerste werk van Verschooris dat niet alleen leest als een naslagwerk maar vooral ook als een meeslepend dramatisch verhaal over de jonge Weense biologe Martha, die als Joodse vluchteling tijdens de tweede wereldoorlog in Gent wordt opgevangen door Yvonne, een Gentse geneesheer. Een vlot leesbaar boek over twee geëmancipeerde, hoogopgeleide vrouwen die voortdurend op de proef worden gesteld.

Dat Verschooris een gepassioneerde speurneus is die al baanbrekend werk heeft geleverd over de periode tijdens de tweede wereldoorlog, vooral in het Gentse, was me bekend sinds ik hem vele jaren geleden voor VRT-radio interviewde. Maar in dit boek overstijgt hij het lokale aspect op een boeiende en aangrijpende wijze. Gebaseerd op honderden documenten van over de hele wereld legt hij gedetailleerd Martha's interne en externe zoektocht vast, zoals de titel van het boek al suggereert. Een zoeken naar identiteit in zeer moeilijke omstandigheden: hoogopgeleide lesbienne, vrijzinnig maar opgevoed in een progressief cultureel Joods milieu behorende tot de burgerij en tegelijkertijd geëngageerd lid van de revolutionaire socialisten. Het is enerzijds een heel persoonlijk verhaal over goed en kwaad, normen en waarden, over verantwoordelijkheid.

Naast die interne zoektocht is er anderzijds ook het zoeken naar de uitweg uit het labyrint van vervolging door nazi's over de wereld. Die wanhopige ontsnappingstocht wordt vooral aan de hand van brieven beschreven. Brieven geven net als dagboeken een inkijk in het emotionele leven en terzelfdertijd geven ze ook een inkijk in de wereld van toen: antisemitisme, kolonialisme, feminisme en totalitarisme. De link met Stefan Zweig's 'De wereld van gisteren' is zeker vandaag vlug gelegd en ook met Stefan Hertmans' boek 'De opgang' en met 'De valse stilte' van een andere sterke Gentse vrouw namelijk Lily van Oost, barones de Gerlache die een concentratiekamp overleefde en die ook in het boek wordt vernoemd. Bekend in de oren klonk me ook de hele administratieve rompslomp voor wie als immigrant en vooral als vluchteling hier in ons land toekomt. Het lokale en het actuele

is nooit ver weg in dit boek onder het motto: 'act local, think global.'

Marc Verschooris liep al 17 jaar rond met Martha en Yvonne in zijn hoofd. Nu staan ze op papier. Dit is een boek dat zonder de minste twijfel een scenario kan opleveren voor een film of een aangrijpende televisiedocumentaire. De grote verdienste van de auteur is vooral dat hij gedetailleerd een aantal netwerken en belangrijke personen openbaart die een uitzonderlijke rol hebben gespeeld in de levensloop van Martha en in de geschiedenis. Zo zien we het YWCA-netwerk, een in oorsprong christelijk geïnspireerd netwerk van vrouwen dat zonder veel kapsones in actie komt om de jonge socialiste op te vangen, leeflijnen werden ook toegeworpen door de socialistische partij in het bijzonder de Antwerpse Camille Huysmans en door de Gentse charismatische dominee Eduard Pichal. En natuurlijk is er ook Yvonne, gehuwd met een nazi-sympathisant afkomstig uit een burgerlijk liberaal milieu maar die haar eigen weg gaat. Allen sterke persoonlijkheden die door hun intellect en vindingrijkheid bij anderen het licht toch wat lieten schijnen. Marc Verschooris noemt zijn boek een sensitieve non-fictie, ik wou dat hij voor één keer fictie had geschreven maar het uitgebreid bronnenmateriaal duwt ons met hart en verstand op de feiten. Of zoals Hannah Arendt schreef: "het zou een vreugde zijn om te leven als de wereldgeschiedenis maar niet zo afschuwelijk was".

Rita Passemiers

EERSTE OMBUDSVROUW STAD GENT (1997-2017),

OUD-VRT-RADIOJOURNALIST.

In het herbarium van onze herinnering

Suzanne veegt een traan van haar gezicht en schuift langzaam naar het fornuis. Met de klaarstaande pollepel in de pan brengt ze een koude spaghettisaus naar haar mond. Met haar kinderen in de buurt is de onheilstijding van de dood van haar man beter te dragen. Ze heeft de sirenes van de ambulance gehoord in de vroege namiddag voor het huizenblok, daar beneden. Ze heeft lang gekeken, maar haar oude en zeer slechte ogen hebben slechts schimmen van veel tumult gezien. Het besef komt later. De arts die erbij was geroepen en de dood heeft vastgesteld, komt haar condoleren en overhandigt haar de portefeuille, niet zonder te vertellen dat hij zijn honorarium er zelf uit heeft gehaald. Het leven gaat verder. Ook de opgespaarde spaghettisaus voor haar man gaat niet verloren.

De begrafenis brengt een keerpunt. Mijn moeder Suzanne laat haar verdere leven een nieuwe richting geven. Een tijdelijk station is alvast ons huis met een haastig heringerichte kamer die haar ter beschikking staat. Deze verhuizing en ook later de verhuizing naar het woonzorgcentrum brengt een mentale klik. In haar belevingswereld is ze haar Georges nooit kwijtgeraakt. Bij mijn bezoeken bekijkt ze mijn identieke rijzige gestalte en moppert een beetje als ze vindt dat ik te lang ben weg geweest. Ik verzet mij niet langer tegen haar waanbeeld.

Tweemaal ben ik aanwezig als een verpleger haar mentale toestand komt beoordelen. De vraag naar haar – wat haar betreft onze – huwelijksdatum wil ze graag naar mij doorschuiven. Met een kort besef maar langer verdriet duikelt ze een verleden in. Aan haar surrogaatman zal ze nog enkele jaren blijven vasthouden. Tot de verlatingsangst wild om zich heen slaat. Na de terugkeer van een reis uit Frankrijk zie ik de vele blauwe plekken op haar handen en armen waarmee ze de afschuwelijke denkbeeldige diertjes op haar kamermuren te lijf is gegaan. Ik voel mij als de ouder die zijn kind iets te lang en onbeschermd heeft achtergelaten.

Mijn obsessie om niets van een bepaald verleden verloren te laten gaan, is groot. De Tweede Wereldoorlog is veel minder lang geleden dan soms wordt gedacht. Laten we ervoor zorgen dat bepaalde karakteristieken niet te snel verdwijnen,

roemloos en onafwendbaar. Geen labyrint van verbeelding. Ik heb geen behoefte aan fictieve personages in een verbeeldingsvol decor. Op die manier krijgen de hoofdpersonen minder kleur op de wangen. Mijn registrerend oog ziet echter een geschiedenis die zich vooral concentreert rond mijn moeders verleden. Hoe klein het territorium was waarbinnen ze zich bewoog, toch ben ik heel dankbaar voor het wereldburgerschap dat we met de papepel kregen ingegoten. Kosmopolitisme krijg je waarschijnlijk net zo goed aangeleerd als een ander die zweert bij giftig nationalisme of erger nog, racisme.

Aan het einde van de oorlog werden de scheuren en de wonden zichtbaar die veel gezinnen hebben getroffen. Er is een thuiskomst die er nooit zal komen, er is het ongeloof bij het ontdekken van de tocht langs zoveel foute paden, er volgt een ontzetting uit de ouderlijke macht, tot slot een verwijdering van jaren. En toch gebeurt het niet vaak dat zich aan het begin van de oorlog al diepe kloven in een gezinsstructuur openbaren. Dat is het geval bij de Gentse dokter Yvonne, die in de strijd voor rechtvaardigheid de nazisympathieën van haar man Andreas niet kan accepteren. Er is het zesjarige zoontje, dat balanceert op het ritme van onverdraagzaamheid. Het hoogtepunt van de haat eindigt als Andreas de Joodse vriendin van zijn echtgenote laat oppakken, een tocht die voor de Weense Martha, net dertig jaar oud, eindigt in de 'moordfabriek' Auschwitz. Gebiologeerd door het leven van Martha – aaneengeregen door een snoer van vervolgingen – heb ik de jonge vrouw al in enkele publicaties opgevoerd. Op mijn mentale tijdreizen hebben haar vele teruggevonden brieven me uitstekend geholpen. Gestold verdriet. Nu blijkt dat er nog meer op te delven valt uit de sterk kronkelende rivier van haar korte leven.

In 2020 meet corona de tijd. Er is een zomer die ik om bepaalde redenen niet snel vergeten zal. Er is het bericht van Isaline Claessens, die bekend dat ze voor het eerst, na het lezen van mijn boek *Uit de lus van de strop*, kennis neemt over de oorlogsactiviteiten van haar grootouders. Dokter Yvonne Fontaine is nu ook 'grootmoeder Wawa'. De dankbaarheid die Isaline uitdrukt, gaat van mij ook in haar richting. Ze duldt geen 'verhaal' waarin alle onwelgevalligheden zijn weggepoetst.

Niet lang na de eerste contacten kleuren vele documenten en prenten in sepia-tinten mijn bureau. Deze zijn door haar genereus ter beschikking gesteld. 'Noël 1937', precies die foto van Martha uit Yvonne's archief heeft iets bijzonders. Ik leg hem naast een andere foto waar een androgyne uitstraling treffend spreekt. Isalines herinneringen verrijken de resultaten van mijn reeds openbaar gemaakte vlijt ruimschoots. Hoe een tekst vanzelf het embryonaal stadium ontstijgt, steeds meer diepgang krijgt, fases doormaakt met een dwangmatig patroon. Samen gaan we nog een heel eind verder in het verleden, het opgraven symboliseert kennis en inzicht. Haar geestdrift en zoektocht naar een 'objectiviteit' met het besef dat het le-

ven niet maakbaar is, stimuleert. Samen zoeken we naar de grens die tussen onbekend en onbeduidend ligt. Iedere generatie brengt documenten, maar ook ideeën. In hoeverre verschilt het perspectief van nu van eerdere? Het gaat tenslotte om Yvonne, een kleurrijke vrouw die een minutieuze tekening verdient.

‘De wereld heet een gesloten systeem te zijn waar niets in verloren gaat. Maar dat is niet waar, er is iets dat voortdurend verloren gaat: herinneringen; de wereld is een afgrond van dingen die niemand meer weet.’ (Rudy Kousbroek)

Welk leven we ook leiden en welke kleine of grote hindernissen we moeten overwinnen, de kwetsbaarheid van de mens zit overal. Het verhaal van Martha en Yvonne geeft aan hoe stoerheid en kwetsbaarheid niet te scheiden zijn. Het terugbrengen van hun werelden, een erkenning geven om wat ze hebben meegemaakt, een scherper wapen tegen het vergeten van een geschiedenis die beweegt tussen de vele liefdeslijnen, kan ik niet brengen. Om de woorden van Adriaan Van Dis te gebruiken wil ik een pleidooi houden voor het afwijkende ‘voor de mensen die uit de maat lopen. Die hebben we ontzettend nodig. Voor je het weet hebben we ons allemaal te snel geschikt in een keurslijf’. Dat is alvast ook mijn reden tot het boekstaven van deze geschiedenis, een lokaal verhaal met een universele waarde.

Gent, februari 2022